

X.

Gramatické zpracování spisovného jazyka. Gebauer. Slovníky.

73. Ještě ani po padesátých letech nebylo v mluvnickém oboru význačnějšího díla. Práce sem hledící jsou většinou školní mluvnice.

M. Hattala napsal mezi jiným „Srovnávací mluvnici jazyka českého a slovenského“ (1857), v níž vychází od věty; je tu proto na prvním místě větosloví, pak hláskosloví atd. Již tu uvádí tvary *božský* (m. *božský*), *kněžský* (m. *kněžský*), *mužský* (m. *mužský*) atd. (str. 220). Jeho Skladba (1855) byla kritikou s právem odmítnuta, poněvadž nepřihlížela dosti k starým památkám českým. Také tu objevují se již některé zvláštnosti, na př. *kmeny zatevřené* m. *zavřené* atd.

Největší pozornost vzbudil Václav Zikmund, a to hlavně tím, že se obíral skladbou, oborem až dotud dosti zanedbávaným. Uveřejniv několik monografií z tohoto oboru, vydal r. 1863 „Skladbu jazyka českého“, I. díl, jež se dlouho těšila dosti veliké vážnosti, třeba se pozorovalo, že příliš přihlíží k dílům doby Rudolfovy a že se zakládá na jazyce věku Veleslavínova, doby, kdy právě na skladbu vliv latiny byl velmi silný. Velmi vydatně používá tu též jako pramenů RKZ. Jinak byl Zikmund toho názoru, že jedním ze základů mluvnice spisovného jazyka musí býti přede vším důkladné poznání jejích památek; naproti tomu Hattala hlavní váhu kladl na znalost řeči živé, zejména nářečí. R. 1865 vyšla pak Zikmundova „Mluvnice jazyka českého pro nižší gymnasia“ (2 díly) Druhé vydání její vyšlo r. 1874 (péčí Gebauerovou), jako „Mluvnice jazyka českého pro střední školy“. Vydání to pak bylo otištěno nezměněně ještě po třetí a r. 1879 po čtvrté.

Mluvnice školské napsali: Fr. Ot. Mikeš (Česká mluvnice 1868, po druhé 1875), C. Říha (1861, 6. vyd. 1873), Mat. Kovář (1873, 1875), Jos. Beran (1872 a častěji) a j.

Dosti dobrou učebnici napsal Matyáš Blažek: „Mluvnice jazyka českého pro školy střední a ústavy učitelské.“ Díl I., Tvarosloví, vyšlo r. 1879 (je to vlastně přepracování autorovy mluvnice větší — „Mluvnice jazyka českého“ z r. 1877); 3. vyd. její vyšlo r. 1882 (přísná kritika v LF. 1883, 149—159). II. díl, „Skladba“, je od Bartoše (1878), o němž hned dále.

Větší zásluhy si v tomto oboru získal Fr. Bartoš. Vedle řady článků vyšlých v různých časopisech napsal „Skladbu jazyka českého... pro školy střední a ústavy učitelské“ 1878 (její kritika v LF. 1879, 70—80). Významu nabyla až vydáním třetím (1882), ježto tu Bartoš více přihlíží k živé mluvě lidové. Kniha tato se dočkala mnoha vydání. Vydání osmé (zpracované stejně jako vydání sedmé F. J. Oklem) vyšlo s názvem: „Skladba jazyka českého“ 1899. Dále třeba uvést Bartošovu „Rukověť správné češtiny“ (1891, po druhé 1893, viz výše) a konečně ještě „Novou rukověť správné češtiny“ z r. 1901. Kdežto s počátku šel Bartoš cestou Zikmundovou, později se od něho odvracel a všimal si čím dále tím důkladněji živé mluvy lidové, již podle něho, jak jsme viděli, i jazyk spisovný má činiti ústupky. Opačně se vyvíjel Gebauer, který s počátku stál pod vlivem Hattalovým.

Dalším pokrokem je dvojdílná „Česká mluvnice...“ Em. Kováře (1889—1890), která však byla brzo zastíněna školskou mluvnici Gebauerovou.

74. Největší pozornost tu musíme věnovati gramatickým pracím Jana Gebauera. Vedle mnoha jiných příspěvků máme od něho „Mluvnici českou pro školy střední a ústavy učitelské“ (se skladbou 2 svazky, r. 1890). V předmluvě praví spisovatel, že již dlouho mínil napsati českou mluvnici, ale že vždy upustil od svého úmyslu, poněvadž mezitím vyšly mluvnice Blažkova a Bartošova. Nyní však prý byl o ni požádán. Vykládá, že se spisovný jazyk během posledních let značně změnil a že byl domněle opraven. Opravy tyto však prý jsou z veliké části chybné; nemá prý se na př. psáti *kosť*, *radost* atd., nemá se skloňovati *Chrudim-Chrudimi* atd., nemá se užívati *přijati* a *její bratra*. Dovolává se

etymologie, historického vývoje, stoleté tradice, živé mluvy lidové, Jungmanna, Palackého a j. Viděli jsme již výše, že se k této otázce musil ještě vrátiti. Tato mluvnice byla přijata celkem se souhlasem, poněvadž všichni toužili po nějakých všeobecných pravidlech, ale zvláště ve skladbě má ještě mnoho nedostatků. Druhé, poněkud opravené vydání vyšlo r. 1894, třetí pak, zkrácené, v jednom svazku r. 1902. Nezkrácený text původní učebnice podržel, podle potřeby doplnil a opravil v „Příruční mluvnici jazyka českého pro učitele a studium soukromé“ r. 1900 (2. vydání její je z r. 1904). Tuto příruční mluvnici musíme pokládati za Gebauerův vědecký odkaz o nynějším stavu českého spisovného jazyka. Jeho „Historická mluvnice jazyka českého“ (I 1894; III 1 1896; III 2 1898, 2. vyd. tohoto svazku vyjde prý co nejdříve) přihlíží arciť více k fázím starším.

Nesmíme zapomenouti ani na jeho spoluredaktorství v Listech filologických založených r. 1874, kde uveřejnil mnohé články o spisovné češtině. Vedle Listů filologických nalezneme ještě cenné články toho druhu v ČČM. a v jiných časopisech¹.

75. Rozsáhlý slovník té doby pochází od Fr. Kotta. Vyšel s názvem „Česko-německý slovník zvláště gramaticko-fraseologický“, s dodatky v VII dílech, 1878—1893 a byl později rozšířen o další příspěvky. Kott přejal do svého slovníku lexikografický materiál Jungmannův a značně jej doplnil. Pro několikere doplňky jest hledání v něm značně ztíženo.

Spiše k praktickým potřebám přihlíží „Malý slovník kapesní jazyka českého i německého“ J. Ranka (2 díly, česko-německý a německo-český), jenž se dočkal několika vydání.

76. Jazyk spisovný, jehož základem jsou starší památky a zčásti také lidová mluva, nedostačuje arciť k vzdělávání vědeckých oborů, poněvadž potřebují řady výrazů, které musí býti teprv vytvořeny. Tvoření to je vždy spojeno s velikými nesnázemi, zvláště v literaturách, jejichž přirozený vývoj byl přerušen, jak tomu bylo také v české literatuře. Uviděli jsme, jak Jungmann a jiní i na tomto poli pracovali s úspěchem.

¹ O mluvnicích srov. Václ. Flajšhans v Památkách české akademie pro vědy, slovesnost a umění, III b, 13 a násled.

Všeobecný rozmach českého duševního života způsobil, že po r. 1848 a zvláště po r. 1860 také vědy byly intensivněji vzdělávány. Je to následek především té okolnosti, že byly tehdy konečně zřízeny české školy. Od r. 1848 mělo se na gymnasiích náboženství, dějepisu a přírodopisu v krajích českých vyučovati česky a jako učební předměty byly zavedeny čes. literatura a čes. jazyk. R. 1849 byla založena první česká střední škola v Čechách, totiž vyšší reálka v Praze. R. 1850 nastala všeobecná, ale jen přehodná reakce. Tak r. 1853 bylo omezeno ustanovení týkající se gymnasií, a r. 1854 nařízeno, aby se vyučovalo v tom jazyce, který žáci nejlépe znají. Od té doby se na několika gymnasiích mimo náboženství a řečtinu česky vůbec nevyučovalo. Podstatná změna nastala r. 1866, kdy byla v českých krajích čeština zavedena do všech předmětů. R. 1863 byla založena v Praze česká technika; ta se r. 1869 úplně odloučila od techniky německé; od r. 1882 máme českou universitu. R. 1867 byly také na Moravě založeny první české střední školy, totiž gymnasia v Brně a v Olomouci. Později jako důležitý činitel přibyla v r. 1890 založená Česká akademie věd. Královská společnost nauk, která vznikla již ve stol. XVIII., trvá a působí dále. Byly tu tedy podmínky pro intensivní vzdělávání věd. Vytvoření české terminologie vědecké prospěl „Německo-český slovník vědeckého názvosloví“ z r. 1853. Jinak skoro pro všechny obory vědecké byly založeny speciální orgány a ty také pracovaly o příslušném názvosloví. O tom se tu arcíť nelze podrobněji šířiti. Budiž jenom poznamenáno, že mnoho cenného materiálu obsahuje Riegrův „Slovník naučný“ v 11 svazcích (1860—1874), jenž byl v době novější nahrazen obrovským „Slovníkem naučným“, vydaným v 26 svazcích J. Ottou (1888—1908).
